

STEENGOED AARDEWERK

MIDDELEEUWSE KANNEN EN KRUIKEN UIT DIESSEN

De boer, die over zijn net geploegde akker trots zijn rechte voren beziet, vindt zo af en toe een een pijpekopje, een porseleinen knoopje, een rode of grijze scherf. Waarschijnlijk zal hij deze dingen de sloot ingooien en zich verder niet verbazen over het feit, dat dergelijke zaken op zijn akker liggen. Toch kan dat ene scherfje een hoop vertellen over zijn akker, zijn boerderij, zijn voorvaders of zijn dorp; wanneer zijn ze deze akker gaan gebruiken, waar aten de vroegere bewoners van of dronken ze uit, was het een eenvoudig kruikje of een mooi versierde kan? Dit feit op zich kan ook weer iets vertellen over de welstand van deze bewoners. Behalve over de vindplaats kan het scherfje de archeologisch geïnteresseerde ook vertellen, waar het vandaan komt en welke handelsroutes er waren, zelfs kan het, door vergelijking met gelijksoortige scherven, hem inzicht geven in de ontwikkeling van een bepaald type kan of kruik.

In het algemeen gesteld kan men zeggen dat scherven, naast uiteraard andere bodemvondsten en sporen in de grond, ons waardevolle gegevens verschaffen over het leven van vroeger. Daar waar geen schriftelijke bronnen aanwezig zijn is het zelfs onze voornaamste band met het verleden. Daarnaast geven ze ons een indruk van het alledaagse leven van de gewone mens, en dit méêr dan schriftelijke bronnen, die doorgaans hoofdzakelijk verhalen van oorlogen, machthebbers, zaken van recht en belastingplichten.

DATEREN

Een eerste vraag bij het vinden van een scherf of zelfs een complete kan is: Hoe oud is deze?

We kunnen absoluut dateren, als er een jaartal op het voorwerp staat, zoals bijv. bij boerendans-, wapen- en baardmankruiken vaak het geval is. Iets minder absoluut dateren we schatvondsten, waarbij we bijv. aan de hand van gedateerde munten na kunnen gaan, wanneer de kruik begraven is.

Kruiken die in de grond geraakt zijn bij de verwoesting van een kasteel, of tijdens een grote dorpsbrand, kunnen we, aan de hand van archiefmateriaal, dateren van vòòr deze gebeurtenissen. Maar ook schilderijen e.d. kunnen ons informatie geven over de absolute ouderdom van afgebeelde voorwerpen. Relatief dateren we bij het opgraven van ongestoorde afvalkuilen of beerputten, die laagsgewijs opgebouwd zijn, zodat we de ouderdom der voor-

Enkele 16e eeuwse steengoed kruiken uit Raeren (België). Het middelste exemplaar is afkomstig van het Hooghuis in Diessen, de voormalige rentmeesterswoning van de abdij van Echternach. De meest linkse kruik is een zgn. 3-oren kruik. De tweede kruik van rechts is een zgn. schnelle. Het is een nabootsing van een houten kan, bestaande uit duigen, die bijeen gehouden worden door wilgen tenen. Deze laatste zijn ook in de vorm van horizontale ringen door de pottenbakker nagebootst.

werpen kunnen bepalen t.o.v. elkaar. Hierbij gaan we ervan uit, dat de onderste laag de oudste en de bovenste laag de jongste is, en dat de voorwerpen die binnen een zelfde laag voorkomen uit dezelfde tijd stammen. Tenslotte is het mogelijk om van een kruik een typologie op te zetten, waarbij we aan de hand van bepaalde mode-kenmerken zoals bijv. een versiering, en technische verbeteringen, bijv. het aanbrengen van pootjes aan een kogelpot, deze relatief kunnen dateren t.o.v. een zelfde type met vroegere of latere kenmerken.

AARDEWERK EN STEENGOED

Bij het determineren van scherven valt direct op dat een gedeelte rood en een gedeelte bruin en grijs geglazuurd is. Soms komen we ook scherven van

Twee steengoed kruiken, gebruikt voor het meenemen of bewaren van drank. Datering tweede helft 16e eeuw. De rechtse kruik is tijdens verbouwingwerkzaamheden door de heer J. de Kroon in zijn boerderij te Diessen gevonden. Het bijzondere is, dat hij onder de bedstede in de grond zat. Waarschijnlijk is hij daar ingegraven om boze geesten te weren, zoals ook onder drempels van voordeuren vaak kruiken voorkomen om het kwade te verhinderen het huis te betreden. Soms bevindt zich een muntje of een pluk haar in de kruik. Het linkse exemplaar is in Raeren gemaakt. Beide types zijn ook in Langerwehe (D.) vervaardigd, waaruit blijkt dat de pottenbakkers elkaars vormen namaakten.

majolica, Delfts wit of porselein tegen, maar voor het overgrote deel zijn zij afkomstig van eenvoudige gebruiksvoorwerpen van aardewerk en steengoed. Laten we ons bepalen tot het verschil tussen deze laatste twee.

STEENGOED (STEINZEUG OF GRÈS)

Eenieder kent wel de zgn. „Keulse potten“. Deze benaming is ontstaan, omdat in Keulen pottenbakkersprodukten van een groot gebied in het Rijnland ingescheept werden en vervoerd naar geheel Noord-West Europa. Deze potten zijn van steengoed, d.w.z. de scherf (de substantie na het bakken) is zeer hard en ondoorlaatbaar voor vocht. De hardheid wordt bereikt door bij het bakken gebruik te maken van klei die bij een temperatuur van 1100 - 1300 °C gebakken kan worden zonder dat de klei daarbij vervormt (misbaksel) of

15e eeuwse steengoed produkten uit Siegburg. In de 15e eeuw is Siegburg vooral bekend door zijn witbakkende produkten; met name de trechterbekers, waarvan één met een noppenversiering en de platte drinkschaaltjes, worden vaak gevonden. Het drinkschaaltje is in de vroegere gracht van het Hooghuis door de familie Habraken uit Diessen gevonden.

vloeibaar wordt. Bij deze hoge temperaturen smelten de bestanddelen van de klei tezamen, waardoor de scherf hard wordt en geen vocht meer doorlaat. Dit smeltproces van de klei noemt men „sinteren”

De steengoedkruiken, die op deze wijze gebakken werden, waren bij uitstek geschikt als drinkbeker, schenkan of voorraadkruik. In de 15e eeuw werden ze, ter versiering, voorzien van een glazuurlaag. Het opbrengen van de glazuur geschiedde door aan het einde van het bakproces (wat vaak dagen duurde) een paar handenvol zout in de oven te werpen. Het zout verdampte en zette zich vast op het steengoed en vormde een dun glanzend laagje. Al naar gelang de hoeveelheid zuurstof die de „potmaker” in de oven liet, kleurde de glazuur, zgn. zoutglazuur, de kruik grijs (weinig zuurstof) tot allerlei tinten bruin.

In de bloeiperiode van het steengoed (16e eeuw) versierden de pottenbakkers

Blauw-grijs aardewerk uit de 14e en 15e eeuw. De rechtse kan, voorzien van een vlakke standring, is in een sloot aan de Heuvelstraat in Diessen gevonden. Geheel links een zelfde type kan, maar voorzien van een 8-tal standlobben. Op grond van dit kenmerk is deze kan vroeger te dateren. De middelste kan is een zgn. kamerpot, wat o.a. te zien is aan de witte kalkaanslag aan de binnenkant.

hun produkten met geappliqueerde gezichten, ingekraste versieringen, medaillons, baardmanmaskers, spreuken en jaartallen. Aangezien de klei voor steengoedkannen in de lage landen niet voorkwam, moesten deze geïmporteerd worden uit het toenmalige produktiegebied tussen Aken en Keulen.

In een vroeger stadium (12e en 15e eeuw) waren het vooral de produktiecentra in Pingsdorf, Siegburg, maar ook in Zuid-Limburg, Schinveld - Brunssum en Nieuwenhagen, die de toon aangaven.

In de 14e en 15e vnl. Siegburg en Langerwehe, terwijl in de 16e eeuw centra in Raeren (België), Aken, Keulen en Frechen de markt beheersten.

In de 17e eeuw kwam de produktie in Westerwald op.

Als versiering werd een beschildering in kobaltblauw gebruikt, een techniek, die tot in de 20e eeuw zou blijven bestaan en waarvan we de kannen en kruiken nog kennen als de „Keulse potten”.

Een 5-tal aardewerken kookpotten of graperen daterend van ca. 1350 tot 1600. De voorganger van de grape is de kogelpot. Door zijn ronde bodem is deze geschikt om tussen de gloeiende as of op het zand naast het vuur gezet te worden. Het aanbrengen van de drie pootjes is in verband te brengen met het gebruik van plavuizen of vloertegels in de huizen, waardoor de „grape“ door deze aanpassing op een verharde vloer kon staan. Naast zijn functie als kookpot, getuige de roetsporen aan de onderkant, werd hij ook als etensnap gebruikt. Aan de binnenkant zijn dan veel gebruikssporen te vinden. Van links naar rechts: a. Grape met spaarzame glazuur aan zowel de binnen- als buitenzijde. Datering ca. 1350. b. Grape met zgn. klauwpoten en een versiering met gele slijbboogjes. Datering ca. 1425. c. Grape ca. 1500. d. Grape ca. 1550, met grove draairingen, afkomstig van het Hooghuis, Diessen. e. Grape ca. 1600.

AARDEWERK

Algemeen bekend is wel het rood geglazuurde Bergen op Zoomse aardewerk. Deze bekendheid is te danken aan het feit, dat nog tot in het begin van deze eeuw kleiprodukten op de pottenbakkersschijf in deze plaats gemaakt zijn. Daarbij komt nog, dat dit „Bergs“ aardewerk, vanaf ca. 1800, een eigen keur had op zijn produkten: het wapen van Bergen op Zoom. Het aardewerk werd nl. op verschillende plaatsen geïmiteerd.

Het begin van het pottenbakkersambacht ligt in deze plaats al in de 14e of 15e eeuw.

Waarschijnlijk heeft, in de Middeleeuwen, iedere grotere stad, bij aanwezigheid van geschikte klei, wel pottenbakkers gehad die voor hun directe omgeving produceerden.

Aardewerk kommen. Deze kunnen als mengkom of etensnap gebruikt zijn. Van links naar rechts: Een kom met een kort steeltje, aan de buitenzijde gedeeltelijk voorzien van loodglazuur. Er bevinden zich nog etensresten in de kom. Datering ca. 1425. Een kom met een schenktuit en een oor aan de zijkant. Afkomstig van het Hooghuis, Diessen. Datering ca. 1500. Een twee-oren kom, binnenzijde geel geglaazuurd. Datering ca. 1550. Geheel rechts een oorkommetje met een gele slibversiering. Datering: tweede helft 17e eeuw.

Zo zijn hun ovens gevonden, behalve in Bergen op Zoom, ook in Aardenburg, Delft, Haarlem, Utrecht, Amersfoort en nog enkele plaatsen in Holland en Friesland.

Aardewerk heeft een zachtere en meer poreuze scherf dan steengoed. Het wordt gebakken bij een temperatuur van ca. 950 °C.

Voor het bakken met hogere temperaturen is de klei in onze streken niet geschikt.

Na het bakken heeft de scherf een lichtrode kleur, die veroorzaakt wordt door ijzerverbindingen in de klei. Deze kleur wordt ook alleen bereikt als de pottenbakker tijdens het bakken voldoende zuurstof in de oven toelaat. Doet hij dit niet, dan kleurt de scherf grijs. Van de ervaring en de kundigheid van de „potmaker” hangt het af in hoeverre hij het bakproces in de hand kan houden. Een lichtrode kan geeft na het glazuren een mooier produkt dan een

Een bijzonder bordfragment, afkomstig van het Hooghuis, Diessen. In de middeleeuwen werden de borden meestal gebruikt als wandversiering of om speciale gerechten op tafel te zetten. Vandaar dat ze vaak versierd zijn. Aan het eind van de 15e eeuw komt een speciale techniek in zwang. Het bord wordt bedekt met een dun laagje geelbakkende kleipap (engobe). Na het opdrogen wordt een versiering ingekrast. Na het glazuren en bakken verschijnt de versiering in rode lijnen op een gele ondergrond. In dit geval een rijk versierd bord met enkele vogels. In de rand een versiering in Gotische tekens. Datering ca. 1500.

kan die licht- of zelfs donkergrijs is. Toch komt, vooral in de 14e en 15e eeuw, ook blauwgrijs tot zelfs zwart aardewerk voor. Dit laatste aardewerk wordt door de pottenbakker bewust zo vervaardigd. Tijdens het bakken gooit hij vers hout in de oven en sluit de zuurstoftoevoer af, hierdoor ontstaat onverbrande koolstof, die de scherf zwart kleurt.

Dit is de zogenaamde smoor-techniek, die tot voordeel heeft, dat ook hier weer de scherf minder doorlaatbaar wordt voor vocht, waardoor het niet nodig is de pot te glazuren. Zo wordt bewust een goedkoop produkt op de markt gebracht. Immers, glazuur wordt gemaakt van loodoxyde. Dit moet geïmporteerd worden, wat sterk kostenverhogend werkt.

Het vroege aardewerk, de binnenlandse aardewerkindustrie komt pas aan het eind van de 13e eeuw goed op gang, is dan ook zeer spaarzaam geglazuurd, vaak alleen inwendig op de bodem. Wordt de buitenkant geglazuurd, dan

gebeurt dit door het sprenkelen met een borstel, waardoor je vaak druppeltjes glazuur op het aardewerk aantreft.

Duurdere produkten worden geheel in een loodglazuurpap gedompeld en vaak voorzien van een gele slibversiering.

Een aantal aspecten van het pottenbakkersbedrijf wordt hier nauwelijks belicht: De opleiding van de „potmaker”, zijn plaats binnen de gemeenschap, de bouw van de oven of het bakproces etc.

Wel willen we nog wijzen op enkele verschillen in vorm en functie van aardewerk- en steengoedprodukten.

Tot in de 10e en 11e eeuw is de met de hand gevormde kogelpot gebruikelijk. Deze is door zijn ronde vorm geschikt om stevig in een houtvuur te staan en wordt voor velerlei doeleinden gebruikt.

Omstreeks deze tijd ondergaat het ambacht een verandering: de pottenbakkersschijf vindt alom ingang, waardoor de produktie en de vormenrijkdom vergroot worden.

Er ontstaan nieuwe vormen, zoals de hoge kan, de tuitpot, de schaal, de steelpan, het olielampje. Ook de kogelpot ondergaat veranderingen, zoals het aanbrengen van 3 pootjes aan de onderkant, één of twee oren aan de bovenrand en zelfs een schenktuitje.

Door de bouw van betere ovens en een betere beheersing van het bakproces, krijgen we in de 14e eeuw een specialisatie.

De „aardewerk” pottenbakkers leggen zich toe op produkten, die geschikt zijn om boven het vuur gebruikt te worden, zoals de steelpan, de kom en de „grape” (d.i. een kogelpot op drie pootjes).

De harde steengoedscherf zal door de hitte van het vuur springen, maar deze is door zijn ondoorlaatbaarheid voor vocht meer geschikt voor drinkbekers, drinkkan of voorraadvat. De „steengoed” bakkers leggen zich op deze vormen toe, die zowel door hun functie als door de mogelijkheden van de klei uitermate geschikt zijn om op allerlei manieren versierd te worden (vgl. de boerendanskruik).

Door kennis van het eenvoudige gebruiksvoorwerp, het doen van vondsten, zowel aan de oppervlakte als in de grond, door nauwkeurige omschrijving van vindplaats en vondstomstandigheden kan ook een op een akker gevonden scherfje weer een bladzijde toevoegen aan het bodemarchief en zo de kennis van ons verleden uitbreiden.

HANS SCHOENMAKER

Foto's bij dit artikel: M. Hendriks